

11. Η αγωγή προς αυτόνομη κρίση

1. Η αγωγή ως προσαρμογή στην υπάρχουσα κοινωνία	105
2. Η κριτική ικανότητα	107
3. Η αγωγή προς την κριτική ικανότητα	110

1. Η αγωγή ως προσαρμογή στην υπάρχουσα κοινωνία

Η αγωγή προς το διάλογο οδηγεί επιπλέον και προς μια άλλη συνάφεια, που γι' αυτήν έγινε κιάλας λόγος σε αρκετές θέσεις και που τώρα πρέπει για μια ακόμη φορά να εξεταστεί αναλυτικά. Η αγωγή προς το διάλογο στοχεύει αναγκαστικά πάντοτε σε μια υπέρβαση της υποκειμενικής μεροληψίας και έτσι εισάγει μια άποψη στην παιδαγωγική, που λίγο έχει προσεχθεί στη μέχρι τώρα παράδοση· γιατί η γερμανική παιδαγωγική από τους χρόνους των κλασσικών πρωτοπόρων της είναι στην ουσία μια Παιδαγωγική του ατόμου (eine Individualpädagogik). Στο επίκεντρό της βρισκόταν η μόρφωση του καθενός ανθρώπου με την αξιοποίηση όλων των δυνάμεών του. Γι' αυτό και η ψυχολογία ήταν επίσης η επιστήμη -βοηθός της, που την υποβάσταζε. Με την αυξανόμενη όμως αυτοσυνείδηση της εργατικής τάξης, με τη διαμόρφωση της μαρξιστικής θεωρίας και της μοντέρνας κοινωνιολογίας, εμφανίστηκε στο προσκήνιο, με αυξανόμενη απήχηση, μια άλλη άποψη: η κοινωνική λειτουργία της αγωγής.

Κατά βάθος αυτή η σκέψη δεν είναι εντελώς νέα: Ήδη ο Schleiermacher ξεκίνησε από μια εντελώς παρόμοια σκοπιά, όταν στην αρχή των παιδαγωγικών του παραδόσεων έθεσε το ερώτημα: «Λοιπόν, τι θέλει, αλήθεια, η προηγούμενη γενιά απ' τη νεώτερη;»¹ Επομένως, δεν είδε την πρωταρχική θεμελίωσή της στην απαίτηση του καθενός παιδιού για ανέλιξη των δυνάμεών του, αλλά στην απαίτηση της προηγούμενης γενιάς, δηλ. της υπάρχουσας κοινωνίας, προς το παιδί. Και έπειτα ο Dilthey, πάλι στα τέλη του 19ου αι., συνέλαβε την αγωγή με το ίδιο πνεύμα. Ήδη τόνιζε στις παιδαγωγικές του παραδόσεις, (που δυστυχώς δημοσιεύτηκαν σε βιβλίο για πρώτη φορά πολύ αργότερα από το θάνατό του και γι' αυτό μπόρεσαν μόνο λίγο να έχουν επίδραση στην εποχή του): «Η αγωγή είναι μια λειτουργία της κοινωνίας».² Μιλάει κατηγορηματικά για μια προσαρμογή, που κατ' αυτόν είναι θεμελιωμένη σε μια σχέση κυριαρχίας (Herrschaftsverhältnis), αρχικά του πατέρα και έπειτα «πλατύτερων δεσμών κυριαρχίας»: «Αυτή η αγωγή, εφόσον προσαρμόζει τους αναπτυσσόμενους στις ανάγκες της κοινωνίας, είναι βέβαια μια κοινωνική ανάγκη. Συνεπώς, πρέπει μέσα της να ασκείται αυτή η λειτουργία, για να φτάνει η κοινωνία στο σκοπό της».³ Στον αιώνα μας ο Krieck επανέλαβε αυτές τις σκέψεις: Επειδή τα κοινωνικά ιδρύματα υφίστανται πάνω από τη ζωή του καθενός φορέα τους, υπάρχει ανάγκη για μια αγωγή ως τη διαμόρφωση του νέου βλαστού, που μ' αυτή γίνεται ικανός να συμπληρώνει τις θέσεις των μελών, που φεύγουν εξαιτίας

* Die originale Paginierung des Erstdrucks ist belassen.

¹ FRIEDRICH SCHLEIERMACHER. Pädagogische Schriften, έκδ. από τον E. Weniger, Düsseldorf und München 1959, τόμος 1ος, σ. 9.

² WILHELM DILTHEY. Gesammelte Schriften, 9ος τόμος, σ. 192.

³ WILHELM DILTHEY, όπου αναφέρθηκε, σ. 192 κ.ε.

της ηλικίας και του θανάτου. Για πρώτη φορά στα τελευταία χρόνια εμφανίστηκε καθαρότερα στη συνείδηση της παιδαγωγικής επιστήμης η κοινωνική λειτουργία της αγωγής.

Όμως, μια και σήμερα η μεθοδολογικά πολύπλευρα διαμορφωμένη σκέψη της κοινωνιολογίας κερδίζει έδαφος στην παιδαγωγική, αυτές οι σκέψεις αποκτούν μια πολύ μεγαλύτερη βαρύτητα. Οι έννοιες της προσαρμογής, της κοινωνικοποίησης, του εκπολιτισμού⁴ βρίσκονται σήμερα στο προσκήνιο των παιδαγωγικών συζητήσεων. Το θέμα είναι να διαμορφώσουμε τον νέο άνθρωπο, όπως ταιριάζει στις ανάγκες της κοινωνίας που τον περιβάλλει. Επίσης έγινε σημαντική για την παιδαγωγική και η έννοια των «ρόλων» της κοινωνιολογίας, ενόσω πρόκειται να κάνει ικανό τον άνθρωπο να αποδεχτεί το ρόλο που περιμένουν απ' αυτόν.

Αλλά όπως η παιδαγωγική στο παρελθόν έπρεπε ν' αντισταθεί στο να γίνει μια εφαρμοσμένη ψυχολογία, έτσι πρέπει σήμερα να έχει το νου της, ώστε να μη χάσει από τα μάτια της την ιδιαίτερη παιδαγωγική ευθύνη της κάτω από την πίεση της κοινωνιολογικής σκέψης. Όταν επίσης η έννοια της προσαρμογής ως επί το πλείστον δεν κατανοείται τόσο χοντρικά, ώστε να καταδικάζει τους ανθρώπους σε καθαρή παθητικότητα, αλλά θέλει πολύ περισσότερο να τους κάνει ικανούς για τη ζωντανή συμμετοχή στην πολιτιστική ζωή και τούτο σημαίνει στη δημιουργική συμμετοχή για την προώθηση του πολιτισμού, τότε διαπιστώνεται βέβαια στην έννοια της προσαρμογής (που χρησιμοποιήθηκε κιόλας από τον Dilthey) μια τάση ολέθρια, που ο H. Roth την εξήρε με έμφαση από τη σκοπιά της παιδαγωγικής: «Όπου γίνεται λόγος μόνο για προσαρμογή, διαγωνίζεται το πραγματικό, το ιδρυματικό, η κοινωνία, όπως αυτή είναι».⁵ Επομένως, η προσαρμογή χρειάζεται μια συμπληρωματική λειτουργία, που εξοστρακίζει την απλή εξομοίωση προς υπάρχουσες καταρτίσεις, και μάλιστα όχι μόνο χάριν του δικαίου του καθενός παιδιού ως υποκειμένου αλλά εξίσου χάριν της κοινωνίας, που μόνο δια μέσου της αντίστασης ενάντια στην απλή προσαρμογή μπορεί να προχωρήσει προς το καλύτερο. Αυτό το είχε κιόλας διατυπώσει καθαρά ο Kant στις παιδαγωγικές του παραδόσεις: «Τα παιδιά οφείλουν να διαπαιδαγωγούνται όχι σύμφωνα με την παρούσα, αλλά την μελλοντική δυνατή καλύτερη κατάσταση του ανθρωπίνου είδους, που είναι η ιδέα της ανθρωπότητας και του καθολικού προσδιορισμού της».⁶

Η ιδέα της προσαρμογής βρίσκει μια ισχυρή υποστήριξη δια μέσου της νεώτερης θεωρίας της μάθησης, που αναπτύχθηκε προπαντός στην Αμερική και που, τουλάχιστον σε μερικούς από τους εκπροσώπους της, με τη βοήθεια των προγραμμάτων της μάθησης, θέλει όχι μόνο να μεταδώσει τη γνώση, αλλά επίσης να διαμορφώνει την συμπεριφορά και πιστεύει ότι μπορεί με αυτό τον τρόπο να στρέψει την ηθική αγωγή σε καθορισμένες τροχιές.⁷ Δεν χρειάζεται βεβαίως καθόλου σ' αυτή τη θέση να προβληματιστούμε για το κατά πόσον είναι δυνατό να καταστήσουμε εξαρτημένη την ανθρώπινη συμπεριφορά, όπως αυτή των ζώων. Το ότι υπάρχουν πάρα πολλές δυνατότητες για να διαμορφώσουμε με τη θέλησή μας, δια μέσου συστηματικής επίδρασης από τα έξω, την ανθρώπινη συμπεριφορά και μάλιστα την

⁴ Πρβλ. και WERNER LOCH. *Enkulturation als anthropologischer Grundbegriff der Pädagogik*. Στο: *Bildung und Erziehung*, 21ο έτος έκδοσης 1968, σ. 161 κ.ε.

⁵ HEINRICH ROTH. *Pädagogische Anthropologie*, 1ος τόμος Berlin 1966, σ. 66.

⁶ IMMANUEL KANT. *Werke*. Έκδ. από τον R. Cassirer, 8ος τόμος, σ. 462 κ.ε.

⁷ Για την Lerntheorie πρβλ. κριτικά GOTTFRIED BRÄUER. *Vom menschlichen Lernen. Fragen aus der Sicht der philosophischen Anthropologie angesichts der Rezeption der amerikanischen Verhaltenspsychologie*. In: *Studien zur Anthropologie des Lernens. Neue pädagogische Bemühungen*, τευχ. 36, Essen 1968, σ. 11 κ.ε. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ. *Die Grenzen des verhaltenspsychologischen Unterrichtsmodells*. Στο: *Pädagogischer Fortschritt*. Έκδ. από τον J. Flügge, Bad Heilbrunn 1972, σ. 80 κ.ε.

ανθρώπινη συνείδηση, είναι αναμφίβολο. Χρειάζεται μόνο να σκεφτεί κάποιος την ανησυχητική δυνατότητα της ονομαζόμενης πλύσης του εγκεφάλου. Και πέρα απ' όλες τις συνειδητές παιδαγωγικές προθέσεις πρέπει να φέρουμε στο νου μας εδώ την επίδραση των σύγχρονων μέσων ενημέρωσης (τύπος, ραδιόφωνο, T.V. κλπ.), όπως επίσης τις πολλαπλές μορφές εκλεπτυσμένης εμπορικής διαφήμισης.

Επομένως: Δεν υπάρχει καμιά αμφιβολία για το ότι υφίσταται η δυνατότητα μιας τέτοιας προερχόμενης από τα έξω διαμόρφωσης, και για το ότι αυτή πραγματοποιείται στο σύγχρονο περιβάλλον της ζωής μας με πολλούς τρόπους, το ερώτημα όμως είναι, ποια η στάση της παιδαγωγικής απέναντι σ' αυτές τις δυνατότητες. Μέχρι ποιο σημείο μπορεί και μέχρι ποιο σημείο επιτρέπεται να τις υπηρετεί; Είναι αυτονόητο, ότι υπεισέρχονται τέτοιες διαδικασίες στην περιοχή της αγωγής. Αυτό αρχίζει κιόλας με τον εθισμό του βρέφους σ' ένα σύμφωνα με κανόνες κύλημα της ημέρας Όλα αυτά όμως δεν έχουν να κάνουν καθόλου με την αγωγή στην πραγματική της έννοια. Αντίθετα: το αποφασιστικό έργο της αγωγής έγκειται στο να παράσχει στον άνθρωπο την ανεξαρτησία απέναντι σ' όλες αυτές τις επιρροές, που δρουν ανώνυμα ή και οργανώνονται συνειδητό, να αναπτύξει μέσα του τη δύναμη της αντίστασης απέναντι σ' όλες τις επιρροές, που θέλουν, όντας έξω απ' αυτόν, να τον «χρησιμοποιούν», και επιπλέον να τον κάνει ικανό να παίρνει θέση ως ανεξάρτητος και με δική του ευθύνη. (Δεν είναι εξάλλου χωρίς μια κάποια παραδοξότητα το γεγονός ότι η παιδαγωγική θεωρία τονίζει την προσαρμογή σε μια στιγμή που η ίδια η νεολαία αντιστέκεται με πάθος ενάντια σε κάθε ομοιομορφισμό (Konformismus)]

2. Η κριτική ικανότητα

Το θέμα σε κύριες γραμμές είναι να αναπτυχθεί στον άνθρωπο η ικανότητα του να κρίνει ο ίδιος. Αυτό ήταν σχεδόν πάντοτε δύσκολο, μα σήμερα είναι πιο δύσκολο παρά ποτέ. Εφημερίδες και περιοδικά, ραδιόφωνο και τηλεόραση πιέζουν σήμερα τον άνθρωπο, ακόμη και στο πιο μακρινό σπίτι και τον εφοδιάζουν αδιάκοπα με ένα πλήθος νέων ειδήσεων που του φέρνουν σύγχυση, αλλά δεν του τις μεταδίδουν με την έννοια αντικειμενικών πληροφοριών, που θα μπορούσε αυτός ελεύθερα να τις έχει στη διάθεσή του και απ' αυτές να διαμορφώνει μια δική του κρίση, αλλά του προσφέρουν τις πληροφορίες σχεδόν πάντα μέσα από μια ορισμένη επιλογή και διατύπωση δρώντας έτσι σταθερά στις απόψεις και πεποιθήσεις του, στις συναισθηματικές αντιδράσεις και βουλευτικές του ενέργειες. Προστίθεται σ' αυτά και η τεχνική του επηρεασμού της γνώμης (die Technik der Meinungsführung), που από τη διαφήμιση για πράγματα του νοικοκυριού ως την πολιτική προπαγάνδα διαμορφώνεται πάντοτε εκλεπτυσμένα και κατευθύνει πιεστικά τον άνθρωπο σύμφωνα με τις επιδράσεις της, χωρίς αυτός ο ίδιος να καταλαβαίνει, πόσο έντονα επηρεάζεται. Το ότι η κοινή γνώμη κατευθύνεται, είναι ειλικρινά ένα από τα απάνθρωπα γνωρίσματα του καιρού μας. Ο άνθρωπος δεν διαμορφώνει πλέον ανεξάρτητος τις γνώμες του

και δεν αποφασίζει πια με δική του ευθύνη, αλλά οι σκέψεις του και οι πράξεις του διευθύνονται από εξωτερικούς παράγοντες.

Ό,τι όμως εδώ προβάλλεται με ιδιαίτερο τρόπο από τα μέσα της σύγχρονης τεχνικής, στηρίζεται πάνω σε μια πλατύτερη συνάφεια, που είναι θεμελιωμένη γενικά στην ανθρώπινη παρουσία. Θα ήταν μια προκατάληψη να δεχτούμε ότι ο άνθρωπος οικοδομεί από μόνος του τις γνώμες και πεποιθήσεις του. Όπως αυτός, παιδί, μεγαλώνει μέσα σ' ένα περιβάλλον, που το αποδέχεται ως αυτονόητο, με τον ίδιο τρόπο επίσης παραλαμβάνει από αυτό το περιβάλλον τις γνώμες και τις θεωρήσεις του, ολόκληρη την κατανόηση του κόσμου του, με ένα αυτονόητο τρόπο, χωρίς αυτό να συνειδητοποιείται καθόλου απ' αυτόν. Ζει εντελώς αυτονόητα μέσα σ' αυτό το κοινό μέσο (*gemeinsames Medium*). Έτσι αυτό επίσης παραμένει, περισσότερο ή λιγότερο και στον ενήλικα.

Ο Heidegger είχε κάνει λόγο για το «κάποιος» («*man*») ως το υποκείμενο αυτής της συλλογικής ύπαρξης. Ο Jaspers κάνει λόγο για το «όλοι εμείς» («*wir alle*»): «Στην απλοϊκή ύπαρξη κάνω ό,τι κάνουν οι άλλοι, πιστεύω, ό,τι πιστεύουν οι άλλοι, σκέπτομαι, όπως σκέπτονται οι άλλοι. Γνώμες, σκοποί, άγχη, χαρές μεταφέρονται από τον ένα στον άλλο, χωρίς αυτοί να το αντιλαμβάνονται, γιατί συμβαίνει αναμφισβήτητα ένας αυθόρμητος συνταυτισμός όλων»⁸.

Ξεκινώντας πρώτα από το υπόβαθρο αυτών των απόψεων, που γίνονται αποδεκτές ως αυτονόητες και εκλαμβάνονται ως προσωπικές, μπορεί στη συνέχεια να φτάσει κάποιος σε μια δική του γνώμη και σε μια αιτιολογημένη κρίση. Αυτό όμως συμβαίνει, επειδή πάντοτε υπάρχουν κιόλας στη διάθεσή μας ορισμένες απόψεις και πάντοτε μέσα στα πλαίσια της αντιμετώπισης αυτών των υπαρκτών απόψεων. Μόνο με την κριτική προς αυτές είναι δυνατό να διαμορφώνεται η προσωπική κρίση και τίθεται το ερώτημα, πώς γίνεται η μετάβαση σε μια τέτοια κριτική. Αυτό συμβαίνει, όπου πρόκειται για κάπως σοβαρές περιπτώσεις και όχι από μετέωρη διανοητική περιέργεια. Επιπλέον η αντίδραση ενάντια στην πίεση της επικρατούσας άποψης απαιτεί μεγάλες προσπάθειες· εξάλλου η κοινή γνώμη με τα καθιερωμένα της φροντίζει με τη βοήθεια των κανόνων της, ώστε μια τέτοια απόκλιση να θεωρείται επικίνδυνη. Μερικοί - αρκεί μόνο να γίνει αναφορά στο Σωκράτη - έχουν υποχρεωθεί να πληρώσουν το δικό τους δρόμο με τη ζωή τους. Πρέπει επομένως να ενυπάρχουν βαθύτερες αναγκαιότητες, που εξωθούν τον άνθρωπο σε σύγκρουση με την κοινή γνώμη (*Konflikt mit der öffentlichen Meinung*). Η δική του ζωή περιπλέκεται σε μια κατάσταση, που απ' αυτή, μέσα στα πλαίσια των παραδοσιακών αντιλήψεων, δεν υπάρχει πια καμιά διέξοδος. Για πρώτη φορά με τη διακινδύνευση της ίδιας της ζωής του εξαναγκάζεται ο άνθρωπος να ασκήσει κριτική σε θεμελιώδη ζητήματα, που μέχρι τότε ήσαν αναντίρρητα αποδεχτά. Υπάρχει επομένως μια υπαρξιακή διαδικασία, που αγγίζει τα μύχια και που κατ' αυτή μόνο με την αντίσταση ενάντια στην κοινή γνώμη μπορεί να σχηματιστεί μια προσωπική γνώμη⁹.

Όπως αυτή η προσωπική γνώμη δεν σχηματίζεται με αμέτοχη θεώρη-

⁸ KARL JASPERS. *Philosophie*, όπου αναφέρθηκε, 2ος τόμος, σ. 51.

⁹ Πρβλ. BOLLNOW. *Erziehung zur Urteilsfähigkeit*. Στο: *Mass und Vermessenheit des Menschen*, όπου αναφέρθηκε, σ. 107 κ.ε.

ση, αλλά μόνο δια μέσου μιας συγκεκριμένης κατάστασης σύγκρουσης, έτσι μπορεί αυτή στη συνέχεια να προσλάβει μια ξεκάθαρη μορφή, εφόσον δεν παραμένει κλεισμένη στην ψυχή του ενός, αλλά αντιπροσωπεύεται με ελεύθερο λόγο και προς τα έξω και η ισχύς της τίθεται κάτω από την κρίση της κοινής γνώμης, που είναι διαφορετική. Ο άνθρωπος με τη λέξη που εκφράζει, δεν αντιπροσωπεύει απλά τη δική του γνώμη, αλλά αυτή η γνώμη διαμορφώνεται πραγματικά για πρώτη φορά μέσα της, αποκτά την οριστικότητα της, και μέσα σ' αυτή την ίδια διαδικασία κερδίζει ο ίδιος ο άνθρωπος ταυτόχρονα την εσωτερική του σταθερότητα, διαχωρίζεται από την ανώνυμη μαζική ύπαρξη (*das anonyme Massendasein*) και γίνεται στην κυριολεξία ο εαυτός του. Ό,τι προηγούμενως αναπτύχθηκε ως προϋπόθεση της ελεύθερης συζήτησης, πέρα από την ομολογία και την παραδοχή αποκτάει απ' αυτή τη σκοπιά νέα σημασία. Είναι η απαραίτητη προϋπόθεση για την ανύψωση του ανθρώπου σε πρόσωπο, που παίρνει αποφάσεις ελεύθερα.

Η προσωπική γνώμη όμως, όντας γνώμη, παραμένει υποκειμενική και αυθαίρετη, ακόμη και όταν αντιπροσωπεύεται πολύ κατηγορηματικά. Για να επικρατήσει ανάμεσα στη διαφωνία των απόψεων, χρειάζεται την αντικειμενική αιτιολόγησή της. Και αυτό επιτυγχάνεται με την κρίση. Αυτή είναι η επόμενη βαθμίδα, που πρέπει να φτάσει κάποιος. Η κρίση είναι κάτι περισσότερο απ' ό,τι μια κατηγορηματικά αντιπροσωπευμένη γνώμη. Μια κρίση υφίσταται για πρώτη φορά, όταν κάποιος έχει προσδιορίσει με αντικειμενικότητα τα υπέρ και τα κατά ενός αμφίλεκτου ερωτήματος και έτσι έχει φτάσει σε μια αιτιολογημένη απόφαση. Ο άνθρωπος δεν μπορεί να θέτει πάνω απ' όλα την προσωπική του κρίση, επειδή σε πολλά πράγματα του λείπει η απαιτούμενη γνώση. Σε πολλούς τομείς η κρίση παραμένει υπόθεση του αρμόδιου ειδικού, που πρέπει να τον εμπιστευτεί ο μη ειδικός. Για τα ερωτήματα όμως, που είναι αποφασιστικά για την ίδια του τη ζωή, πρέπει ο άνθρωπος να είναι σε θέση να ελευθερώνεται από την κηδεμονία των επιρροών, που επιδρούν πάνω στον τρόπο θεώρησης και συμπεριφοράς του, και να σχηματίζει αυτόνομη κρίση.

Είναι επομένως η αγωγή προς την κριτική ικανότητα ένα σημαντικό μέρος της αγωγής προς τον ανεξάρτητο άνθρωπο, που εμφανίζεται υπεύθυνος για τις αποφάσεις του. Ακριβώς στη σημερινή κοινωνία, την φθαρμένη εξ αιτίας του πολλαπλασιασμού αυταρχικών αξιώσεων, η αγωγή προς κατηγορηματικά αντιπροσωπευμένη προσωπική γνώμη και προς την αυτοκερδισμένη ανεπηρέαστη προσωπική κρίση αποκτά μια ξεχωριστή σημασία. Αυτό δεν είναι απλά μια ιδιωτική υπόθεση του καθενός ανθρώπου, που μ' αυτή φτάνει στην αλήθεια της δικής του ύπαρξης, αλλά αποκτά ταυτόχρονα μια άμεση πολιτική σημασία, επειδή μόνον έτσι έχει δημιουργηθεί αντίδραση στις απάνθρωπες απαιτήσεις αυταρχικών μορφών επιβολής και είναι δυνατό να κατακτηθεί μια ελεύθερη δημοκρατική τάξη. Τα ανήσυχα ανεξάρτητα πνεύματα βρίσκουν εδώ τον επιβεβλημένο ρόλο τους. Σ' αυτά στηρίζεται κάθε πρόοδος μέσα στην ιστορία.

3. Η αγωγή προς την κριτική ικανότητα

Από τα παραπάνω προκύπτει το ερώτημα: Τι μπορεί να κάνει η αγωγή, για να ξυπνήσει στον αναπτυσσόμενο άνθρωπο αυτή την ικανότητα προς την ανεξάρτητη κρίση; Πολλά από αυτά, που μόλις προ ολίγου ειπώθηκαν για την αγωγή προς την διάθεση για διάλογο, θα έπρεπε να συμπεριληφθούν εδώ ακόμη μια φορά, παρ' όλα αυτά προσφέρει πράγματι η απαίτηση για πρακτική προσέγγιση ένα νέο νηφάλιο στοιχείο, που δεν είχε προβλεφθεί προηγουμένως στον ίδιο βαθμό. Με άμεση επίδραση, με την έννοια της σκόπιμης αγωγής, δεν μπορούμε να επιτύχουμε και εδώ πολλά πράγματα· γιατί πίσω από αυτό βρίσκεται η δυσκολία κάθε ηθικής αγωγής, αφού αυτή οφείλει να οδηγεί προς τη χρήση της ελευθερίας δια μέσου παιδαγωγικών μέτρων, που σημαίνει διά μέσου επιδράσεων από τα έξω, που περιορίζουν την ελευθερία. Αντίθετα, ενδείκνυται αναμφίβολα η έκκληση-νουθεσία για την αξιοποίηση της προσωπικής δύναμης.

Όμως το πιο σημαντικό είναι βέβαια, ακριβώς όπως στο διάλογο, έχοντας υπόψη τη σπουδαιότητα του σχηματισμού προσωπικής κρίσης να δημιουργούμε και να καλλιεργούμε κάθε φορά τις ευκαιρίες, που μέσα απ' αυτές μπορεί από μόνη της να αναπτυχθεί. Σχετικό μ' αυτά είναι το ότι από τη μια πλευρά βοηθάει κάποιος τον νέο άνθρωπο να ξεπεράσει την αδυναμία του για συμμετοχή ή την άγχωση, με το να του προσφέρει πλούσιες ευκαιρίες να εξωτερικεύει με θάρρος την προσωπική του γνώμη και να την εκπροσωπεί. Είτε πρόκειται, μέσα στα πλαίσια του μαθήματος, για την κριτική λογοτεχνικών ή ιστορικών μορφών είτε πολιτικών και πολιτιστικών καταστάσεων είτε αυτά τα ερωτήματα προκύπτουν άμεσα από την κοινή ζωή, πάντοτε πρόκειται για το εξής: Πρέπει να παίρνουμε στα σοβαρά την κρίση του νεώτερου, να την ακούμε πρόθυμα και υπομονετικά και να μιλούμε σχετικά μαζί του, ακόμη και όταν οι γνώμες που εκτίθενται αρχικά είναι αδέξιες και δυσκίνητες ή όταν επίσης επαναλαμβάνονται αβασάνιστα ιδέες που συλλήφθηκαν τυχαία. Ο παιδαγωγός πρέπει ολοένα και εντελώς ριζικά να παραιτείται από την αξίωση για υπεροχή του· γιατί δεν υπάρχει κανένα πιο δραστικό μέσο, για να καταπνίγει αμέσως στη γέννησή της η κρίση που άρχισε να σχηματίζεται απ' ό,τι η αυταρχική απαίτηση ή προπαντός η υπεροπτική ειρωνία. Τίποτε δεν είναι πιο επικίνδυνο απ' ό,τι η σκωπτική απόκρουση: - Τι καταλαβαίνεις εσύ από αυτά; Γ' αυτά είσαι ακόμη τόσο νέος...

Από την άλλη όμως πλευρά πρέπει ο παιδαγωγός να ξέρει να εμποδίζει τον εκφυλισμό της ελεύθερης εξωτερίκευσης απόψεων σε ανεξέλεγκτη διάθεση για αμφισβήτηση. Γιατί κάθε κρίση πρέπει να έχει υπευθυνότητα και να αντέχει στις κριτικές αντιρρήσεις· πρέπει να παίρνεται στα σοβαρά η ξένη κρίση και από πλευράς κριτικής, που σημαίνει να την διακρίνουμε με τη βοήθεια αυστηρού ελέγχου από την ανόητη φλυαρία ή από το ασυγκράτητο συναισθηματικό ξέσπασμα και έτσι να εξαναγκάζουμε τον άλλο να αναλάβει τις ευθύνες του για το λόγο που ειπώθηκε απ' αυτόν. Είναι η σκληρή αναγκαιότητα των πραγμάτων, που καθιστά δυνατή εδώ τη διάκριση ανάμεσα στην αιτιολογημένη κρίση και την μη δεσμευτική γνώμη.

Επειδή όμως μια ενδεχομένως υπεύθυνη κρίση νοείται μόνο πάνω στο έδαφος μιας πλούσιας γνώσης του πράγματος, ανήκει απαραίτητα επίσης στην αγωγή προς την κριτική ικανότητα το ότι κάθε εξωτερίκευση γνώμης ελέγχεται, όσον αφορά την αντικειμενική της θεμελίωση. Αγωγή προς την κριτική ικανότητα είναι πάντοτε συνυφασμένη με την αγωγή προς την ρεαλιστικότητα και την αντικειμενικότητα. Με αυτό το συνδυασμό σταθερότητας του χαρακτήρα και ρεαλιστικότητας μπορεί κάποιος να ελπίζει, ότι θα αναπτυχθεί στον άνθρωπο η δύναμη, που με τη βοήθειά της μαθαίνει να ξεφεύγει, με προσωπική του απόφαση, από την πίεση της σύγχρονης μαζικής ύπαρξης και διαμορφώνει μια ιδιαίτερη αυτοϋπεύθυνη προσωπικότητα.